

NOVIJA ISKAPANJA U JERUZALEMU – KETEF HINNOM*

Tomislav VUK

1. srpnja 1986. otvorena je u Izraelskom muzeju u Jeruzalemu mala ali zanimljiva arheološka izložba. Na taj je način široj publici omogućen uvid u rezultate iskopavanja s jednoga od nekoliko mjesta u Jeruzalemu što su ovih posljednjih godina podvrgnuta arheološkim istraživanjima. U povodu izložbe izdan je i prigodni katalog¹ koji je dosad jedini izvor informacija jer još nema odgovarajućih znanstvenih publikacija.

Mjesto iskopavanja nalazi se jugozapadno od jeruzalemskog Starog grada, privrhu brijega nadesno od doline Hinnom. Židovski su ga arheolozi zato provizorno prozvali *Ketef Hinnom*, „Rame Hinoma”, a staro je arapsko ime toga mjesta Râs ed-Dabûs. Za poznavaoce jeruzalemske topografije: riječ je o neobrađenu zemljištu u zaleđu škotske crkve sv. Andrije, nadesno od ceste što vodi prema Betlehemu, kad se ona, nakon prolaza kroz dolinu Hinnom, popne na uzvišicu i prođe prvi desni odvojak.

Nakon pripravnog površinskog pregleda i probnih iskopavanja 1975. obavljena su ondje glavna iskopavanja pod vodstvom Gabriela Barkaya sa Sveučilišta u Tel Avivu, i to u dva navrata: 1979. i 1980. Rezultati iskopavanja dopuštaju neke važne arheolo-

* U lipnju 1986. bijah pozvan s još nekoliko subrace i kolega s našeg Franjevačkog biblijskog instituta u Jeruzalemu u privatni posjet jednom profesoru u uredima Izraelskog muzeja. Među ostalim stvarima željeli smo vidjeti dva amuleta o kojima je riječ u ovom članku, a kojih se izložba onda pripravljala. Mene je to jako zanimalo jer sam želio i našoj javnosti opisati taj pronalazak. Zbog bolesti profesora koji nas je bio pozvao do posjeta nije došlo, pa sam morao čekati otvaranje izložbe prije nego se dam na pisanje, kako ne bih pisao o onomu što nisam vidio. U međuvremenu je pak, gotovo istodobno s otvaranjem izložbe, u našem tisku (Glas Koncila, br. 27 [631] od 6. srpnja 1986) izašao jedan članak o tom predmetu. Na žalost, bio je pun krivih podataka (npr. ime voditelja iskopavanja nije Bar Kay, nego Barkay; nalazište nije »u dolini Gehene«, nego na brijegu iznad nje itd.), netočnih stručnih izraza (»Svećenički blagoslov« *birkat kohanim* postaje Beraha Kohanim; aramejska riječ *ḥfillin* postaje »hebr.«), a pogotovu opis materijalnog izgleda predmeta o kojima je riječ odaje da pisac članka o njima nema jasnu predodžbu, a kamoli da zna što je stvarno i na koji način na njima napisano. U takvu kontekstu ne začuđuje jedna tako »snažna« tvrdnja kao ona da su »pronalaskom toga zapisa iz VII. stoljeća prije Krista konačno ... oborene teze nekih učenjaka da bi Petoknjžje bilo sastavljeno kasnije«.

¹ Gabriel BARKAY. *Ketef Hinnom. A Treasure Facing Jerusalem* (The Israel Museum, Catalogue No. 274), Jerusalem, 1986.

ške i povijesne zaključke. Pronađeni su ostaci jedne turske stražarnice, jedne bizantske crkve (po suzdržanom sudu arheologa moglo bi to biti „Crkva sv. Jurja izvan zidina”, poznata iz pisanih izvora), zatim jednoga groblja iz rimskog doba gdje se pokapalo kremacijom. Budući da se takav način pokapanja u jeruzalemskim prilikama može pripisati jedino rimskim vojnicima, to je vjerojatno riječ o prvom u Jeruzalemu pronađenom groblju rimskih vojnika iz „Legio decima fretensis”, što je od vremena rimskog cara Tita do Dioklecijana bila stacionirana u zapadnom dijelu grada, na mjestu nekadašnje Herodove palače. U jednom još starijem sloju, datiranom po pronađenim kovanicama (među ostalim i od Poncija Pilata) u 1. st. posl. Kr., pronađeni su prvi primjerci jednostavnih u zemlji iskopanih grobova u Jeruzalemu.²

Međutim, najvažnije otkriće jest devet grobnica, iskopanih u stijeni, na litici odmah iza apside škotske crkve. Sve su one u različita vremena bile oštećene, služile su naime kao kamenolom. Tako su sve ostale bez gornjega dijela, tj. bez krova, a sačuvan je samo donji. No i to je bilo dovoljno da se može razabrati o kakvu je tipu grobnica riječ. Iako se one razlikuju u detaljima, osnovni im je tip isti i odgovara ostalim sličnim grobnicama iz vremena Prvoga hrama u svoj Judeji i Jeruzalemu.³ Uz jednu iznimku, sve se one sastoje od jedne jedine središnje prostorije (otprilike 3 x 3 m) u kojoj su s tri strane nasuprot ulazu isklesane klupe na koje su se polagali mrtvaci. U dvije su grobnice čak na tim kamenim počivalištima isklesana udubljenja za glavu pokojnika. U grobnici označenoj brojem 25 jedno pogrebno mjesto ima čak 6 takvih ležišta.⁴ Pet je grobnica, osim toga, imalo još po jednu prostoriju različita oblika, izdubljenu ispod jedne od grobnih klupa. Svrha im je bila vezana uz jedan osobito za Jeruzalem i okolicu karakterističan običaj: nakon raspadanja kosti su se pokojnika skupljale i zajedno s odgovarajućim ukopnim darovima polagale u jedno takvo dodatno spremište. Kasnije, otprilike u 1–2. st. posl. Kr., posmrtni su se ostaci stavljali u male kamene sandučice, tzv. osuarije, kakvih je u Jeruzalemu mnogo pronađeno. Tako se dobivalo mjesto za nove ukope, pa su takvi grobovi, ponajčešće obiteljske grobnice, mogli biti u uporabi kroz mnogo generacija. Od tih običaja vuku podrijetlo i neki karakteristični biblijski izričaji kao npr. „... sav taj naraštaj bi pridružen svojim ocima” (Suci 2,10); „... pridružiti ću te tvojim ocima” (2 Kr 22,20; 2 Ljet 34,28; usp. slično u Post 49,29; Br 27,13 itd.). Slična je i izreka „počinuti kraj svojih otaca” (1 Kr 2,10; 11,43; 14,20.31; 15,8.24 itd.).

Jedno je takvo pohranište uspjelo kroz više od dva tisućljeća sačuvati svoju tajnu da bi je sad otkrilo arheolozi. Sve su naime grobnice bile još u starini orobljene. No u trećoj slijeva, označenoj brojem 25,⁵ još se u starini bio srušio strop i tako sakrio njezin bogati sadržaj pred očima groboskrnitelja. To je prvi put u Jeruzalemu da je pronađeno neoskvrnjeno jedno takvo pogrebno spremište. U toj su prostoriji, velikoj 3,70 x 2,00 x 2,25 m, pronađeni posmrtni ostaci od najmanje 95 osoba i otprilike tisuću predmeta iz njihova posmrtnog pologa. Među ostalim stvari-

² O toj temi usp. L. Y. RAHMANI, *Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs*, *Biblical Archeologist* 44 (1981) 171–177. 229–235; 45 (1982) 43–53. 109–119.

³ Usp. sl. br. 1. Crtež je preuzet iz kataloga citiranog u bilj. 1 (engleski dio, str. 11) i prerađen.

⁴ Usp. sl. br. 2. Crtež je pripremljen prema istom izvoru (hebrejski dio, str. 24).

⁵ Usp. sl. br. 2.

ma bilo je i mnogo glinenih posuda, čak 363 čitava primjerka. Riječ je o već poznatim tipovima grobne keramike što zbog svog karakterističnog oblika i, eventualno, dekoracije služi arheolozima za datiranje pronalazaka i u toj se funkciji pridružuje arhitektonskim karakteristikama. Na taj su način zasvjedočena dva razdoblja: starije odgovara vremenu kad su grobnice napravljene i obuhvaća vremenski raspon od polovice 7. do početka 6. st. pr. Kr. Na nj se nastavlja mlađe razdoblje, što manje-više odgovara babilonsko-perzijskoj epohi (6–5. st. pr. Kr.). Nakon prekida od gotovo 4 stoljeća grobnice su ponovno u uporabi potkraj helenističkog doba (1. st. pr. Kr.), iako je dokazni materijal nešto slabije zastupljen.

Osim ljudskih posmrtnih ostataka i keramike, to je spremište sadržavalo i različite ostale predmete od mnogovrsnih materijala: stakla, kosti, slonokosti, alabastra, željeza, bronce itd. Oni su vrlo važni za arheološke usporedbe. Valja npr. spomenuti četrdesetak željeznih i brončanih vrhova strelica; među njima je i jedan oblik što ga je u Izrael donijela babilonska vojska. Uz to su neke od tih strelica savinute i čini se da su rabljene u borbi. Možda se dakle među ondje ukopanima nalaze i branitelji Jeruzalema za vrijeme opsada 597. odn. 587/6. pr. Kr.

Jedan pečatnjak od vapnenca možda čak može poslužiti za identificiranje obitelji kojoj je pripadala ta grobnica. Na njemu je urezano ime vlasnika: neki Palta. Isto je ime spomenuto i u jednom natpisu iz vremena prije razorenja Jeruzalema, pronađenu u iskapanjima na Ofelu, najstarijem dijelu Jeruzalema.⁶

Jedan novčić, iskovan na grčkom otoku Kosu otprilike u 6. st. pr. Kr., svjedoči o razgranatim trgovačkim vezama ondašnjih Jeruzalemaca.

Posebna čar proizlazi iz velikog broja pronađenog ženskog nakita. To je prvi takav reprezentativni izbor pronađen u jednom arheološki „zapečaćenom” kontekstu iz toga doba u Jeruzalemu. On sadrži 6 zlatnih predmeta (ponajviše naušnica), 95 srebrnih te mnoštvo kuglica za ogrlice različitih oblika i od svakojakih materijala, npr. poludragog i ostalog rijetkog kamenja, stakla, fajanse, školjki itd. Njihov oblik i način proizvodnje odražuje sličnosti s odgovarajućim predmetima iz svega ondašnjega Bliskog istoka. To svjedoči o kulturnim vezama i utjecajima kojima je Izrael bio izložen u vrijeme kraljevine. Te su dragocjenosti pripadale pokojnicima iz 5. st. pr. Kr., ali vjerojatno sadrže i još starije primjerke. Čijela ta zbirka zorno svjedoči o bogatstvu jeruzalemskoga stanovništva potkraj kraljevskog razdoblja. Time nam je bolje osvijetljena i životna uvjetovanost pojedinih biblijskih tekstova. Ne samo da se u Bibliji često spominje hramsko i kraljevsko blago, što je mnogo puta moralo biti predano različitim osvajačima kao ratna odšteta, nego ima dovoljno pokazatelja da je i građanstvo bilo bogato i živjelo u određenom blagostanju. Već se o Salomonu kaže da je „napunio Jeruzalem srebrom kao kamenjem” (1 Kr 10,27); proroci su oštro napadali žensku taštinu i preuzetnost (usp. Iz 3,16 – 4,1; 32,9–14) i obarali se na pouzdanje u bogatstvo (usp. Am 6,1; Sef 1,8.11–13.18).

Najvažniji pojedinačni pronalazak po sudu iskapatelja jesu dva mala srebrna listića, pronađena u istom tom spremištu grobnice br. 25, i to još 1979. Bili su smotani

⁶ Usp. Y. SHILOH, *The City of David Archeological Project, The Third Season — 1980*; *Biblical Archeologist* 44 (1981) 161–170, točnije str. 165sl, reg. br. G/4809; isti *Excavations at the City of David I, 1978–1982. Interim Report of the First Five Seasons (Qedem 19)*, Jerusalem, 1984, str. 18.

u svitak, ali tako da je u sredini zamotka bio ostavljen mali otvor. Kroza nj se mogla provući uzica, pa to upućuje na zaključak da je riječ o neke vrste amuletima što su ih vlasnici nosili oko vrata. Tako uvijeni bili su dugi 27,5, odnosno 11,5 mm, a promjer im je bio 11 odn. 5,5 mm. Budući da su oba primjerka bila ispucana i vrlo lomljiva, razmatanje je i čišćenje bilo poseban problem. Taj su posao s uspjehom obavili stručnjaci Izraelskog muzeja. Tako se pokazalo da je unutrašnja strana obaju listića ispisana starohebrejskim pismom.

Epigrafsko proučavanje toga pisma jedini je kriterij za točnije datiranje tih dvaju predmeta unutar vremenskih granica obilježenih razdobljem uporabe same grobnice. U svom katalogu Barkay izražava mišljenje (preneseno kasnije u većini novinskih izvještaja) da oblik pisma upućuje na sredinu 7. st. pr. Kr. No u međuvremenu je objavljen i sud vodećeg židovskog epigrafiste J. Naveha po kojemu ih valja smjestiti u 6. st., dakle nakon razorenja Jeruzalema.

Nakon odmotavanja dimenzije su listića 97 x 27, odnosno 39 x 11 mm, no to nije njihova originalna veličina. Oba su naime na svim stranama oštećena. Lijevo i desno nedostaje pokoje slovo od prosječno 5 do 7. Osim toga sva je površina ispucana, a slova su na mnogim mjestima urezana slablo i nerazgovjetno. Zato je odgonetanje teksta vrlo teško i do danas je — unatoč suprotnim novinskim izvještajima — samo djelomično uspjele. Na većem se listiću vide ostaci 17 od prvotno možda 19 redaka. Oni sadrže 93 slova veličine 1,7–5 mm; od toga se oko 70-ak može manje-više sigurno identificirati. Tako je otprilike 53 % tog teksta dostupno, iako još sve nije odgonetnuto. Manji je primjerak, po Barkayevu mišljenju, imao vjerojatno isto tako 19 redaka sa slovima veličine do 3,5 mm.

U prvom su se retku eventualno nalazila imena vlasnika: „...jahu” na većem i „Benajahu” odn. „Šebnajahu” na manjem primjerku. Većina ostaloga teksta na većem primjerku do sad je još neodgonetnuta. Identificirane su neke pojedinačne riječi (npr. [,]hbb, hsd, šmry, wmlr^c, yhw^h), ali one ne daju nikakva kontinuirana smisla. Pred nekoliko mjeseci ipak je pročitana jedan dio teksta, i to u većoj mjeri na manjem i oštećenijem listiću.⁷ Od petog retka pa nadalje on sadrži jednu verziju tzv. „Svećeničkog blagoslova”. Tom su formulom svećenici u hramskoj liturgiji dnevno blagoslivljali narod nakon prinosa kada,⁸ a i do danas je ona sastavni dio sinagogalne liturgije i privatne židovske molitve.

„Klasična” formulacija toga blagoslova poznata nam je iz Biblije, Knjiga Brojeva 6,24–26. Na tu se činjenicu navezala čitava jedna euforija, osobito u nekritičkim prikazima po novinama, želeći u tim amuletima vidjeti najstariji „rukopis” Biblije.⁹ Uspoređivalo ih se s papirom Nash (otprilike 2–1. st. pr. Kr.), što sadrži Deset zapovijedi i naznaku molitve Šema^c, a pogotovo s rukopisima biblijskog teksta iz Qumra-

⁷ Usp. sl. br. 3. (Kopija manjeg listića načinjena je prema izloženom primjerku i to jedino s namjerom da pokaže količinu i položaj sačuvanog dijela teksta Svećeničkog blagoslova. Ona dakle nema nikakve pretenzije epigrafskog izvornika i ne može služiti kao »editio princeps«.)

⁸ Usp. Mišna, Tamid, 7,2.

⁹ Već su u prvim novinskim vijestima izašle takve tvrdnje, usp. npr. članak A. Rabinovicha u »The Jerusalem Post« od 20. lipnja 1986, str. 1: »The oldest biblical text ever found — a seventh century extract from Numbers — has been deciphered in Jerusalem from faint scratchings on two tiny silver amulets ...«

na (najstariji su otprilike iz sredine 2. st. pr. Kr.). Tako npr. sam Barkay u svom katalogu (usp. bilj. 1) kaže: „Naši su dakle listići najstariji poznati fragmenti biblijskog teksta, a sežu do u razdoblje Prvoga hrama” (str. 30). U smislu čisto materijalne posvjedočenosti jednoga teksta koji se nalazi i u Bibliji ta se tvrdnja može podržati. Isti autor zatim nastavlja: „Biblijski se stručnjaci općenito slažu da Svećenički blagoslov pripada 'Svećeničkom izvoru' Petoknjžja, ali se razilaze u datiranju tog izvora. Srebrni listići iz Jeruzalema vode k zaključku da je barem Svećenički blagoslov prilično star tekst, u uporabi potkraj razdoblja Prvoga hrama” (str. 30). I taj suzdržani sud, što se odnosi jedino na Svećenički blagoslov, a ne na „Svećenički izvor” kao takav, po sebi je prihvatljiv. U mnogim je pak široko tiražnim izvještajima taj logički jaz ostao nezapažen, pa je dobrano prekoračen. U nekima se na temelju toga stavljalno u pitanje mišljenje bibličara da je „Svećenički izvor” literarna tvorevina iz vremena sužanjstva ili čak iza toga, a neki su izvještaji išli čak tako daleko da su u tomu htjeli vidjeti „dokaze” da su sva saznanja moderne biblijske znanosti o literarnoj povijesti Petoknjžja u cjelini „oborena”.

Riječ je, naravno, o klasičnom primjeru nekritičkog prijenosa arheoloških podataka na područje biblijske literarne kritike. Bez obzira na već izraženu rezervu o vremenu iz kojega oni potječu, tekst dvaju jeruzalemskih amuleta jednostavno nije „rukopis jednog biblijskog teksta” pa čak ni „odlomak” iz Knjige Brojeva.¹⁰ To bi bio zasigurno slučaj kad bi i tekst što prethodi Svećeničkom blagoslovu i onaj što slijedi iza njega (ako ga je uopće bilo) bio isto tako odande preuzet. A to – barem koliko se može zaključiti iz sadašnjeg stadija dešifracije – ne odgovara činjenicama. S druge pak strane odgonetnuti dio teksta jednostavno nije istovjetan s onim iz Br 6,24–26. Evo usporedbe:

Br 6,24: ybrkk yhwh wyšmrk/

Veći I: yb[/] yhwh [/]šmrk

Manji I: yb[/] yhwh w/[]šmrk/

Br 6,25: y'r yhwh pnyw 'lyk wyh'nk/

Veći I: []/[]r yhwh []

Manji I: y'r yh/[] pnyw/[]yk < >

Br 6,26: ys' yhwh pnyw 'lyk wysm lk šlwm

Veći I: []

Manji I: < > w []/[]m lk š/[]wm

Br 6,24: Neka te blagoslovi Jahve i neka te čuva!

Veći I: Neka te bla[] Jahve [] čuva!

Manji I: Neka te bla[] Jahve i [] čuva!

Br 6,25: Neka te Jahve licem svojim obasja i milostiv ti bude!

Veći I: [] Jahve [] sja []

Manji I: Neka [t]e Jah[] licem svojim obasja < >

¹⁰ Usp. bilj. 9.

¹¹ Tumačenje znakova: [] = uništen tekst; < > = ispušten tekst; / = novi redak.

Br 6,26: *Neka pogled svoj Jahve svrati na te i mir ti donese!*

Veći 1: []

Manji 1: < > i m[i]r ti []se!

Na većem je listiću, i to na donjem rubu, od Svećeničkoga blagoslova sačuvan samo redak i po,¹² a to je premalo da ga se proglaši „gotovo identičnim s maoret-skim tekstom”.¹³ Na manjem je pak listiću sačuvan cio odgovarajući odlomak, ali se njegova verzija potpuno razlikuje od biblijskog teksta. Njegov se naime tekst sastoji od dvočlanog blagoslova namjesto tročlanog biblijskog. Nedostaje mu druga polovica drugog i prva polovica trećeg stiha. Tako nije riječ o biblijskom tekstu „s malim varijantama”,¹⁴ a pogotovu ne o „citatuu iz Knjige Brojeva”,¹⁵ nego o slobodnom navodu jednoga blagoslova što ne potječe iz literarnog djela „Svećeničkog izvora”, nego je u oba ta slučaja preuzet iz zajedničkog izvora, naime iz hramske liturgije.¹⁶ Drugim riječima: Svećenički blagoslov s jeruzalemskih amuleta u izravnoj je vezi s poviješću te liturgijske formule, a samo u neizravnoj s poviješću „Svećeničkog izvora” Petoknjžija, i to ukoliko je riječ o njegovoj literarnoj „gradi”. O vremenu nastanka književnog djela „Svećeničkog izvora” oni ne kažu baš ništa. Ono može teoretski biti i starije i mlađe. I u jednom i u drugom slučaju riječ je naime o međusobnom neovisnom preuzimanju formule Svećeničkog blagoslova iz hramske liturgije.

Jeruzalemske dakle amulete valja pribrojiti onom epigrafskom materijalu što svjedoči da je Svećenički blagoslov osim u Bibliji i u hramskim obredima bio čest i u privatnoj uporabi među običnim svijetom. I sam Barkay u svom katalogu (str. 30) navodi neke od sličnih zapisa.¹⁷

S obzirom da je riječ o molitvenoj formuli nenadmašive literarne ljepote i snage vjerničkog doživljaja, ona je ušla ne samo u svakodnevnu židovsku molitvenu praksu

¹² Usp. sl. br. 3, lijevi primjerak.

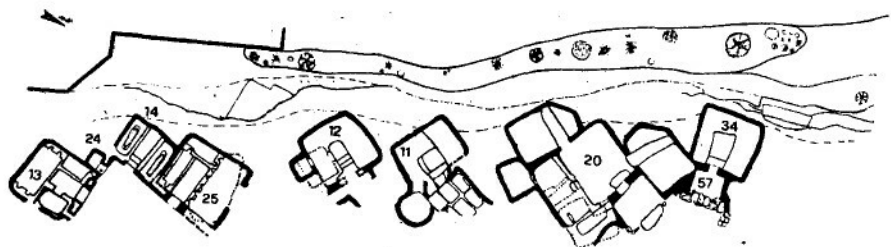
¹³ Tako već prva najava u članku citiranom u bilj. 9. Ta je tvrdnja onda »obišla svijetom« (usp. Glas Koncila, br. 27 /631/ od 6. srpnja 1986, str. 4. 4. stupac), iako je zapravo riječ o krivom prijenosu na oba amuleta (u Glasu Koncila čak na onaj veći) jedne izjave iz Barkayeva kataloga (usp. bilj. 1, str. 29) o onom manjemu.

¹⁴ Barkay, isto, str. 30.

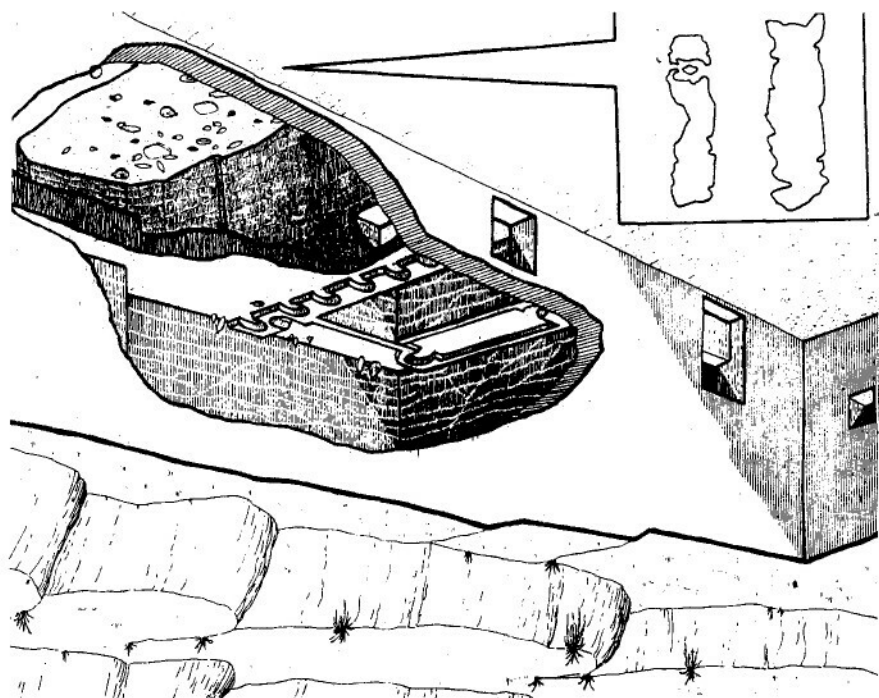
¹⁵ Usp. bilj. 9.

¹⁶ Na sličan je način Očenaš stariji od Matejeva i Lukina Evanđelja, gdje je — isto tako u dvije različite verzije — ugrađen u tekst, a pogotovu od Rimskoga Misala, u kojemu se isto tako nalazi.

¹⁷ Usp. npr. utjecaj toga blagoslova čak na jedan tako »heretički« ambijent kao onaj što se odražava u natpisima pronađenim u uporištu iz vremena judejskih kraljeva u Kuntillet 'Ajrud (drugim imenom Horvat Teiman). Od nekoliko sličnih tekstova evo jednoga: »Amarjahu kaže: 'Reci mom gospodaru *kralju*: Blagoslivljam te Jahvom iz *Temana* (?) i njegovom Ašerom! Neka te blagoslovi i neka te čuva i neka bude s (mojim) gospodinom!'« (Usp. Z. MESHEL, *Kuntillet 'Ajrud. A Religious Centre from the Time of the Judean Monarchy on the Border of Sinai* (The Israel Museum, Catalogue No. 175), Jerusalem, 1978, str. 15sl.; isti, *Did Yahweh Have a Consort? The New Religious Inscriptions from the Sinai*, *Biblical Archaeology Review* 5(1979), br. 2, str. 24—35, točnije 31sl.; M. GILULA, *To Yahweh Shomron and his Ashera*, *Shnaton* 3 (1978—79) 129—137; J. NAVEH, *Graffiti and Dedications*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, br. 235 (1979) 27—30. Gore citirani prijevod oslanja se na tumačenje dvaju nesigurnih mjesta što je pridodano originalima izloženim u Izraelskom muzeju.)

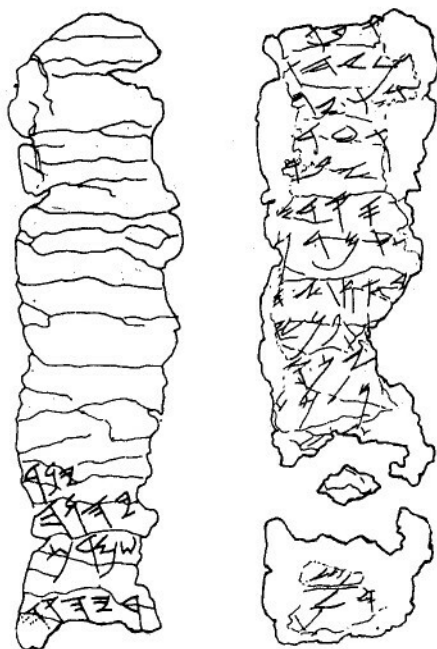
Sl. 1: Općeniti pregled položaja grobnica iz 7—1. st. pr. Kr. u Jeruzalemu u mjestu »Ketef Hinnom«.

Sl. 2: Aksonometrijski crtež grobnice br. 25 u čijem su »spremištu« pronađena dva srebrna amuleta s natpisom. Mjesto pronalaska označeno je strelicom.

nego i u kršćansku. Lijep je slučaj da se isti taj tekst nalazi i na jednom od dvaju sačuvanih autografa sv. Franje: na onom komadiću papira što ga asiški Božji zaljubljenik napisa svom pratiocu bratu Leonu na duhovnu utjehu.¹⁸

¹⁸ Usp. K. ESSER, *Die Opuscula des hl. Franciscus von Assisi*. Neue textkritische Edition, Grottaferrata — Roma, 1976, 134—146. Hrvatski prijevod: *Spisi sv. Franje* (priredio Franjo Zilić), Sarajevo, 1974, 61.

Sl. 3. Srebrni listići s natpisom: lijevo onaj veći od čijega je teksta reproduciran samo Svećenički blagoslov kako bi se vidio njegov položaj (usp. bilj. 7); desno onaj manji s potpunim tekstom (crtež je preuzet iz službenog kataloga, usp. bilj. 1, i znatno je više uvećan u odnosu na prvi).

Rezultati iskapanja o kojima je ovdje riječ imaju dakle veću važnost za arheološku znanost i povijest Jeruzalema nego za biblijsku kritiku. Zajedno s ostalim grobovima s obronaka hinomske doline ovdje pronađene grobnice pridonose utvrđivanju granice do koje se Jeruzalem bio proširio u vrijeme judejskog kraljevstva. Tako stečene spoznaje dobro se slažu s onima što proizlaze iz novijih iskapanja u židovskoj četvrti jeruzalemskoga Staroga grada.¹⁹ Vrlo važan doprinos povijesti Jeruzalema jest u spoznaji da nakon osvajanja i razaranja 586. pr. Kr. grad nije bio potpuno napušten, nego da se u njemu odvijao određen život, i to čak do te mjere da je među njegovim pučanstvom bilo ostalo i pripadnika bogatih slojeva što su svoje pokojne pokopali u istim grobnicama kao i prije poraza. Tako je dokazan izvjestan kontinuitet povijesti Jeruzalema i u tom dosad arheološki vrlo škrto dokumentiranom razdoblju.

Jeruzalem, 30. listopada 1986.

¹⁹ U svrhu općenite upućenosti usp. Y. YADIN, *Jerusalem Revealed. Archaeology in the Holy City 1968—1974*, New Haven — London, 1976; B. MAZAR, *The Mountain of the Lord. Excavating in Jerusalem*, Garden City, New York, 1975 (njemački prijevod: *Der Berg des Herrn. Neue Ausgrabungen in Jerusalem*; Bergisch Gladbach, 1979); N. AVIGAD, *Discovering Jerusalem*, Nashville, 1983; M. BEN—TOV, *In the Shadow of the Temple. The Discovery of Ancient Jerusalem*, Jerusalem, 1985.